

ПРОБЛЕМА ТВОРЕННЯ ЄДИНОГО АНТИБІЛЬШОВИЦЬКОГО ФРОНТУ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОГО КУРСУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1918 р.)

А.БУРАВЧЕНКОВ

Ніжинський державний університет імені М.Гоголя

Анотація

У статті йдеться про спроби гетьмана П.Скоропадського створити наприкінці 1918 р. єдиний антибільшовицький фронт, залучивши до нього військовий потенціал білого руху та офіцерів старої російської армії.

Ключові слова: Українська Держава, білий рух.

Аннотация

В статье идет речь о попытках создания гетманом П.Скоропадским в конце 1918 г. единого антибольшевистского фронта, используя для этого военный потенциал белого движения и офицеров старой русской армии.

Ключевые слова: Украинская Держава, белое движение.

Summary

The article deals with Hetman P.Skoropadsky's attempts of creation the common antibolshevik front with military potential of the white movement and officers of former Russian army.

Key words: Ukrainian State, the white movement.

Українські національно-визвольні змагання 1917–1921 рр. були однією з найважливіших подій історії українського народу новітньої доби. Їх всебічне вивчення, аналіз досвіду національного державотворення перебувають у центрі уваги вітчизняних суспільствознавців. Історична наука вже пройшла той початковий період, коли швидке, майже лавиноподібне введення до наукового обігу величезної маси нового і розмаїтого матеріалу у перші роки незалежності, широке ознайомлення з працями зарубіжних істориків супроводжувалися певною глорифікацією одних та безапеляційним засудженням інших подій і явищ визвольних змагань без належного аналізу і об'єктивної, критичної оцінки. Сьогодні, коли вже створено міцну документальну основу, видано низку узагальнювальних праць¹, є можливість їх ретельного й об'єктивного вивчення.

Безперечним досягненням сучасної вітчизняної історіографії Української революції є поступове подолання т.зв. класового підходу до аналізу її подій, притаманного не лише радянській історіографії, а й працям істориків діаспори «уєнерівського» або соціалістичного напрямку. Особливо гостро проблема таких суб'єктивних оцінок стосувалася періоду Української Держави Гетьмана П.Скоропадського.

Свого часу українські соціалісти з метою дискредитації Гетьмана намагалися довести його «неукраїнськість». Аргументами слугували звинувачення у монархізмі, «москвофільстві», співпраці з білим рухом і зраді національних інтересів. Продовження цієї традиції знаходимо, зокрема, у 6-томній «Політичній історії України ХХ століття», у 2-му томі якої, слідом за В.Винниченком та П.Христюком, у трохи завуальованій формі подається висновок щодо проросійського монархічного характеру суспільно-політичного устрою Української Держави: «П.Скоропадський завбачливо ухилився від точної кваліфікації новоствореної державності, а замість короля “скромно” прибрав собі назву гетьмана»². І хоч подібна точка зору сьогодні не є поширеною, але вона остаточно не спростована. Питання щодо визначення політичного курсу Української Держави залишається дискусійним.

Публікація останнім часом нових документів Ради Міністрів Української Держави, поява мемуарних та науково-довідкових видань, низки докторських та кандидатських дисертацій³ переконливо доводять: Гетьман не мав наміру встановлювати монархію. У законодавчій діяльності Української Держави немає жодного акту, який можна було б трактувати як такий, що був спрямований на розбудову монархічного ладу в Україні. Гетьман добре розумів, що старий режим був повністю дискредитований, тому зародження здорового консервативного руху не могло відбуватися в ім'я якихось реставраційних намірів відновлення старого ладу. В розмові з Військовим отаманом Всевеликого війська Донського генералом П.Красновим Гетьман зазначав: «Не може бути й мови про повернення до імперії і відновлення імператорської влади»⁴. Він зосередив всю повноту влади лише тимчасово, на перехідний період до скликання Союму, який і мав визначити форму майбутнього державного устрою України. В цьому сенсі П.Скоропадський стояв на позиціях невирішеності наперед, залишаючи це право за найвищим представницьким органом народу – Союмом.

Стосунки та характер відносин Української Держави та особисто П.Скоропадського з білим рухом досі залишаються практично недослідженими. Не секрет, що сьогодні для багатьох головним джерелом уяви про їхній характер слугує відомий роман М.Булгакова «Біла гвардія» та 8-серійний телевізійний російський фільм за його мотивами, який нещодавно вийшов на екрани. В інтерпретації М.Булгакова Гетьман П.Скоропадський є ледь не прямим учасником білого руху, який, однак, у кінцевому підсумку зрадив і «білу гвардію», і Росію. З подібною трактовкою певною мірою перегукується позиція авторів «Політичної історії України ХХ століття», які прямо звинувачують Гетьмана у зраді національних інтересів, стверджують, що «...дедалі більшу підтримку одержували україножерські ініціативи «єдинонеділимців», а сама Українська Держава поступово перетворювалася на центр боротьби за відновлення єдиної Росії. І далі робиться безапеляційний висновок, що в листопаді 1918 р. «приховати проросійський «єдинонеділимський» курс П.Скоропадського було вже не під силу»⁵.

У пропонованій статті автор спробує спростувати подібні твердження й обґрунтувати власну позицію щодо політичного курсу Гетьмана та його ставлення до білого руху. У своїх спогадах П.Скоропадський дав на це питання пряму відповідь: «Орієнтація (на Добровольчу армію генерала А.Денікіна. – А.Б.) мені зовсім не підходила, бо там проповідувалося повне заперечення України»⁶. Гетьман не помилявся. Жоден знаний діяч Росії не визначав з таким відвертим цинізмом довічне місце України в системі Російської держави, як це зробив очільник білого руху на півдні Росії генерал А.Денікін. «Ніколи будь-яка Росія – реакційна чи демократична, республіканська чи авторитарна – не змириться з відокремленням від неї України, пов'язаної з нею кровними узами», – зазначав він⁷. На цьому переконанні базувалася його політика щодо Української Держави. Навіть розуміння необхідності спільної боротьби з більшовизмом (хоча б тимчасової) не змусило його поступитися принципами з огляду на можливість трактування такого кроку, як визнання Української Держави де-факто. Військово-стратегічні переваги єдиного антибільшовицького фронту відступали на другий план перед національно-політичними амбіціями А.Денікіна.

Протягом перебування при владі Гетьман мав лише непрямі контакти з провідниками Добровольчої армії, з яких видно, що стосунки між ними були досить напруженими, неприязними. Лідери білих вважали Гетьмана противником «єдиної неділимої Росії», ставили йому в провину «підтримку українського національного шовінізму» і намагання «розірвати культурний і державний зв'язок з Росією». Як видно з книги А.Денікіна «Очерки русской смуты», Гетьман П.Скоропадський був зарахований до ворогів білого руху саме за його політику розбудови української національної державності.

Цікавими щодо політичних поглядів П.Скоропадського можуть бути свідчення генерала П.Врангеля, добре знайомого з ним по спільній службі в російській армії. Під час зустрічі у Києві в травні 1918 р. П.Врангель на правах давнього товариша по службі прямо спитав

Гетьмана, чи вірить той у можливість творення самостійної України. На його здивування П.Скоропадський почав доводити, «що Україна має все необхідне для створення самостійної і незалежної держави, що прагнення до самостійності давно жило в українському народі... Створення самостійної і незалежної України, певно, єдине життєве завдання». Відповідь настільки вразила П.Врангеля, що він поспіхом завершив свої справи і залишив Київ. Нові зустрічі з П.Скоропадським у серпні 1918 р. лише змусили його визнати: «Він більше, ніж колись, вірив у свою справу»⁸.

У контексті нашого дослідження зауважимо, що у працях сучасних українських істориків все ще домінують т.зв. соціально-класові оцінки білого руху, запозичені з радянської та діаспорної історіографії. Тавруючи стратегічну мету білих – відновлення єдиної Росії, дослідники забувають про те, що білий рух являв собою найважливішу, найбільш активну і послідовну військово-політичну силу, що протистояла більшовикам у 1917–1920 рр. І беручи саме це до уваги, слід розглядати й оцінювати стосунки з ним П.Скоропадського.

Несприйняття лідерами білого руху самого Гетьмана та його курсу на розбудову Української Держави стало на заваді формування єдиного антибільшовицького фронту, перспективи якого наприкінці 1918 р. бачилися цілком реальними. Зараз більшість російських дослідників визнає, що великодержавний, агресивний російський націоналізм відштовхнув від білого руху потенційних союзників з числа національних і регіональних державних утворень на теренах колишньої Російської імперії. Тому й не вдалося створити єдиний антибільшовицький фронт.

Вважаючи найбільшою загрозою для існування української державності більшовицький режим, Гетьман зумів піднятися над відверто ворожим ставленням до нього провідників Добровольчої армії. З листопада 1918 р. на зустрічі з генералом П.Красновим він запропонував створити єдиний антибільшовицький фронт у складі Добровольчої армії, Дону, України, Кубані, Криму, Грузії і народів Кавказу. Між лідерами відбулася відверта розмова, зміст якої П.Краснов виклав у праці «Всевеликое Войско Донское»: «Тут, на Україні мені довелося обирати – або самостійність, або більшовизм, і я обрав самостійність, – казав П.Скоропадський. – І справді, в цій самостійності немає нічого поганого. Дайте народу можливість жити так, як він того хоче... Дайте самим розвиватися і, їй богу, народ сам влаштує це все не гірше нас із вами»⁹. Донський Отаман виявився одностороннім Гетьмана. Змушений спиратися на німецьку підтримку, він, однак, сповідував козацький патріотизм і не визнавав претензій генерала А.Денікіна на верховенство Добровольчої армії над донським козацтвом і традиційними козацькими інститутами самоврядування. Тому підтримав пропозицію Гетьмана. Згодом, на еміграції білоемігрантські дослідники визнали політику, що проводив генерал П.Краснов, «політикою здорового глузду». На таку саму оцінку, на нашу думку, заслуговує й політика П.Скоропадського.

Спільний лист обох генералів з відповідними пропозиціями був направлений А.Денікіну. Але імперські амбіції завадили А.Денікіну оцінити реальні вигоди від утворення союзу антибільшовицьких сил. «...Простягнуті Гетьманом і Отаманом руки залишилися не прийнятими. Все не сподобалося Денікіну в цьому листі. По-перше, пропозиція... походила не від нього, а від Гетьмана, по-друге, погодитися на розмови з Гетьманом, Грузією і Кримом значило визнати їхню самостійність. Від кого? Це питання Денікін і його уряд не ставили. Від Добровольчої армії, звичайно, яка уособлювала всю Росію і була її емблемою», – з гіркотою зазначав П.Краснов¹⁰.

Далі генерал пояснював, що істотні розбіжності між Україною, Доном та Добровольчою армією полягали у визначенні першочергових невідкладних завдань, які вони ставили перед собою: «Гетьман і Отаман першим завданням ставили боротьбу з більшовиками і знищення більшовизму, і тільки після завершення цього завдання вони погоджувалися вирішувати питання про майбутнє Росії». Добровольча армія ставила своїм завданням, одночасним з боротьбою з більшовиками, – «об'єднання уламків колишньої Росії в єдину неділиму Росію», іншими словами – знищення самостійної України, самостійної Грузії, посягання на автономію Криму,

Дону і Кубані. Якщо Скоропадський і Краснов, як руські люди, не менш руські, ніж Денікін, могли пристати на це, то Гетьман і Отаман піти на це, не зрадивши народ, що їх обрав, не могли»¹¹. Шанс на об'єднання найбільш потужних складових антибільшовицького руху на півдні був втрачений.

В інтерпретації вже згадуваної «Політичної історії України ХХ століття» на зустрічі лідерів України і Дону йшлося про те, «щоб саме П.Скоропадський взяв на себе ініціативу у відновленні єдиної і неподільної Росії»¹². Тобто ініціатива Гетьмана щодо творення єдиного фронту для боротьби з більшовицькою Росією в ній трактується, слідом за В.Винниченком та М.Шаповалом, як заклик до відновлення єдиної і неділимої Росії. Інакше, як підміною понять, такий висновок назвати не можна.

Звинувачення політичних опонентів з табору української соціалістичної демократії у підтримці П.Скоропадським білого руху й зраді національних інтересів базуються на тому, що за часів Гетьманату установи Добровольчої армії мали в Україні чи не найсприятливіші умови для своєї діяльності за межами її дислокації. Йдеться, насамперед, про регіональні центри і бюро Добровольчої армії, які вербували добровольців для її поповнення, збирали кошти, закупували зброю і спорядження. Статус таких організацій був напівлегальним, тобто влада не перешкоджала їх діяльності, але й офіційного дозволу на це не давала. Спробуємо розібратися, чим пояснювалося прихильне ставлення Гетьмана до інституцій Добровольчої армії в Українській Державі.

Головну зовнішню загрозу для Української Держави становила радянська Росія (РСФРР). Тому Гетьман розглядав білогвардійців передусім як антибільшовицьку силу, тобто потенційного військового союзника. Саме офіцерство було основою білого руху і відіграло в його формуванні системоутворюючу роль. Після Берестейського миру РСФРР з Центральними державами та остаточної ліквідації старої армії офіцерство як соціально-професійна верства було кинуте напризволяще. В Україні у 1918 р. скупчилася величезна маса демобілізованих офіцерів. За нашими підрахунками, офіцерський корпус збройних сил Росії восени 1917 р. становив 277 тис. осіб. На теренах України, яка була тиловим районом Південно-Західного та Румунського фронтів Першої світової війни і в межах якої перебували військові частини та установи Київського та Одеського військових округів, у 1918 р. залишилося понад 100 тис. офіцерів, тобто понад третини загального числа командного складу колишньої російської армії.

Перебування в країні такої кількості професійних військовиків, здебільшого негативно налаштованих до національної влади, становило пряму загрозу для Української Держави. Тому цілком логічним було намагання Гетьмана позбутися хоча б частини нелояльного до влади войовничого елемента шляхом перекидання його на Кубань у вигляді добровольчих частин. З цієї ж причини П.Скоропадський погодився на формування в Україні Південної армії, командування якої стояло на монархічних та пронимецьких позиціях. Він також фінансово підтримував формування Астраханської, Російської народної та Північної білогвардійських армій.

У ставленні Гетьмана до офіцерства можна розпізнати не класову або національну, як вважали українські соціалісти, а корпоративну офіцерську солідарність. Бойовий генерал П.Скоропадський був свідком того, які насильства, приниження і страждання довелося пережити у 1917 р. офіцерам, зрадженним військовою політикою Тимчасового уряду. З неприхованим співчуттям ставився він до них: «Два роки революції вщент зруйнували все життя, але особливо нестерпним було становище офіцерства. В усіх містах України, і особливо в центрах, було величезне скупчення офіцерів, які тинялися без діла»¹³. Тому він як колишній генерал і голова держави вважав своїм обов'язком полегшити моральний стан і матеріальне становище офіцерів, які перебували в Україні. Повернення до служби в новоутворених добровольчих військових формуваннях було для багатьох з них чи не єдиною можливістю знайти застосування своїм

силам, займатися звичною справою. Для цього їм не доводилося поступатися притаманними цій соціально-професійній категорії чеснотами, бо нова служба сприймалася офіцерами як продовження попередньої в російській армії.

Проте більшість офіцера на той час була дезорганізована і деморалізована. Лише невелика її частка пристала до білого руху, більшість вагалася щодо вибору подальшого шляху. Давалася взнаки відсутність авторитетного імені, якому б вони довіряли, організуючого начала, об'єднуючого гасла. Офіцери добре пам'ятали, як були покинуті напризволяще своїми начальниками у 1917 р. За таких умов вони виявилися неспроможними навіть організовано стати на захист власного життя. Коли в жовтні 1918 р. виникла загроза більшовицького наступу з півночі, офіцерам було запропоновано службу в Окремому корпусі, призначеному для «боротьби з анархією у прикордонній зоні». Але вони не виявили особливого бажання служити в ньому, навіть за умови, що корпус не входив до складу українських збройних сил, а підпорядковувався безпосередньо Гетьману. Так само до добровільних російських офіцерських дружин у великих містах України в листопаді зголосилося лише 3–4 тис. осіб.

Раціоналізм П.Скоропадського у ставленні до білого руху полягав у намаганні спонукати численних і активних прибічників російської антибільшовицької орієнтації в Україні до більш рішучого спротиву більшовицькій навалі. Це була одна з причин, чому Гетьман 14 листопада 1918 р. видав грамоту «До всіх українських громадян і козаків України». Свій крок він пояснював так: «Для офіцерського російського складу я повинен був негайно оголосити федерацію, бо мені весь час товкмачили, що якщо це буде зроблено, весь офіцерський склад стане горою, заради Росії, за гетьманську Україну»¹⁴.

Деякі історики і досі вважають, що оголошення повстання проти влади П.Скоропадського було відповідною реакцією Українського національного союзу на федеративну грамоту Гетьмана, яка «ліквідувала незалежність України», та формування нового, «проросійського» кабінету міністрів на чолі з С.Гербеєм. Проте зміст грамоти не дає підстав для такого твердження. Вона написана в поміркованому державному дусі. У ній ідеться про творення «нового життя» кожним народом, визначається, що Україні у майбутній федерації з небільшовицькою Росією «належить зайняти одне з перших місць», говориться про «забезпечення економічно-культурного розвитку цілого Українського народу на міцних підставах національно-державної самобутності». Гетьман, не вбачаючи іншого виходу для врятування України від загибелі, закликає всіх «стати грудьми на захист України і Росії», тобто не «єдиної Росії», а саме України і Росії, від головного ворога – московських більшовиків.

«Федеративна» грамота обґрунтувала назрілу необхідність спільної боротьби з більшовиками як першочергового і найважливішого завдання всіх антибільшовицьких сил. А в тому, що останні становили найбільшу загрозу для новопосталих національно-державних утворень, і насамперед для України, у П.Скоропадського не було сумнівів. Добре обізнаний із внутрішньою сутністю більшовизму, він ще в жовтні 1917 р. попереджав: «...У разі перемоги більшовиків українське національне питання потоне в морі анархії»¹⁵.

Не свідчила про «єдинонеділимський, антиукраїнський і виразно реакційний» (за В.Винниченком¹⁶) склад уряду і програма діяльності нового кабінету міністрів С.Гербея. Вона ясно зазначала «задержання на Україні всіх прав на розвиток її державної і національної самобутності», «збереження і зміцнення державного ладу на Україні, що може бути досягнуто лишень при умові забезпечення України від анархії і більшовизму», «негайне оголошення закону про державний Соїм і вибори до нього на демократичних основах»¹⁷.

Проголошення федеративної грамоти і початок протигетьманського повстання не перебувають у причинно-наслідковому зв'язку. Про це цілком відверто свідчив один з керівників підготовки повстання М.Шаповал: «Звичайно, українці, що не знають історії внутрішньої (підкреслено М.Шаповалом. – А.Б.) праці Українського Національного союзу,

пишуть і говорять так, що коли Скоропадський оголосив федерацію з Росією, то УНСоюз в той же день оповістив проти Гетьманщини повстання. Виходить так, що коли б Скоропадський не оповіщав федерації, то не було б повстання. Справді так не було»¹⁸. Федеративна грамота не стала ні причиною, ні приводом до повстання. Проте вона була вдало використана українськими соціалістами для збільшення кола своїх прихильників. Уже в перших відозвах Директорії від 14 листопада грамота оголошувалася «зрадницьким актом... про скасування самостійності Української Держави»¹⁹.

Грамоту П.Скоропадського необхідно розглядати як зроблений під тиском складного міжнародного і внутрішнього становища тактичний крок для збереження незалежності України. Ця думка не нова. Свого часу визнавав грамоту «тактичним кроком Гетьмана» лідер партії українських есерів М.Ковалевський. Такої ж думки дотримувався ідеолог українського націоналізму Д.Донцов. Але цікавішим видається ставлення до грамоти провідників білого руху, на співпрацю з якими і була начебто спрямована зміна державного курсу Української Держави. Останні також вважали «федеративний» акт лише тактичним кроком. Цілком слушно вони посилалися при цьому на активні дії української дипломатії, яка в цей час добивалася від країн Антанти визнання за Україною статусу незалежної держави.

Якщо оцінювати федеративну грамоту з юридичного боку, то мав рацію відомий український історик права, професор Українського вільного університету в Мюнхені О.Юрченко, коли стверджував: «Проголошення у Грамоті 14 падолиста наміру ввійти до складу передбачуваної російської федерації... повертало Україну до політично-правового стану між III і IV Універсалами Центральної Ради... Фактично Грамота Гетьмана внутрішній державно-правовий статус України на момент її видання не змінювала, бо в силу її проголошення нова федеративна російська держава не постала, і її передбачені компоненти, а отже й Україна, жили окремим державним життям»²⁰.

Грамота в цей час відіграла й певну позитивну роль. Її оприлюднення запобігло «політичному перевороту», що готувався проросійськими силами в Києві. Один з активних учасників підготовки збройного виступу, останній комісар Тимчасового уряду при Ставці Верховного головнокомандувача російської армії В.Станкевич свідчив, що «у визначений для перевороту день Скоропадський сам опублікував, можливо саме для запобігання перевороту (підкреслено нами. – А.Б.), свою нову чергову орієнтацію вже на єдину Росію... Ми змушені були скасувати свій виступ», оскільки «вже не знали навіть, що робити, – валити Скоропадського, чи захищати його»²¹.

На користь неоднозначного змісту гетьманської грамоти свідчать і контрверсійні оцінки її противниками Гетьмана з українського і «єдинонеділимського» таборів. Українські соціалістичні кола вважали цей документ уособленням державної зради і початком відновлення єдиної Росії. Тоді як проросійські, яких не задовольняла її федеративна складова, а також неконкретність, розпливчастість у визначенні майбутнього Росії, сприймали грамоту як тактичний маневр, спрямований на виграш часу для посилення позиції України. «Федеративний» акт відштовхнув від Гетьмана українців, але не додав значної кількості прихильників з-поміж русофільських елементів. Саме тому, оцінюючи роль, яку відіграла грамота у консолідації українських протигетьманських сил, сам П.Скоропадський визнав згодом її появу помилковою.

Таким чином, політика здорового глузду Гетьмана П.Скоропадського базувалася на усвідомленні ним головної загрози для існування незалежної України в особі більшовицької Росії. Вона полягала у намірах використати військовий потенціал білого руху в неминучій боротьбі із більшовицькими військами, нейтралізувати антиукраїнськи налаштований мілітарний елемент на території України, залучити частину його до справи оборони країни. На жаль, у тогочасних військово-політичних обставинах ці плани виявилися нездійсненими.

І насамкінець, останній аргумент у спростуванні прихильності Гетьмана до «єдиної Росії». Навіть в еміграції П.Скоропадський не контактував з діячами білого руху, залишаючись вірним національній справі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- ¹ Нариси історії Української революції 1917–1921 років: У двох книгах. – К., 2011–2012.
- ² Політична історія України ХХ століття: У 6 томах. – Т.2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). – К., 2003. – С.220.
- ³ Див.: *Капелюшний В.П.* Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). – К., 2003.
- ⁴ *Краснов П.Н.* Всевеликое Войско Донское // Архив русской революции. – Т.5. – М., 1991. – С.237.
- ⁵ Політична історія України ХХ століття. – Т. 2. – С.226, 275.
- ⁶ *Скоропадський Павло.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С.181.
- ⁷ *Деникин А.И.* Очерки русской смуты. – Т.5: Вооруженные силы Юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920. – Минск, 2002. – С.256.
- ⁸ *Врангель П.Н.* Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.). – Ч.1. – М., 1992. – С.101, 108.
- ⁹ *Краснов П.Н.* Указ. соч. – С.237.
- ¹⁰ Там само. – С.240.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Політична історія України ХХ століття. – Т.2. – С.275.
- ¹³ *Скоропадський Павло.* Вказ. праця. – С.172.
- ¹⁴ Там само. – С.305.
- ¹⁵ Останній гетьман. – К., 1993. – С.216.
- ¹⁶ *Винниченко В.* Відродження нації. – К.; Відень, 1920. – Ч.3. – С.102.
- ¹⁷ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. – Т.2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – Ужгород, 1930. – С.415.
- ¹⁸ *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1927. – С.120.
- ¹⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920: Документи і матеріали: У 2 томах. – Т.2. – К., 2006. – С.274.
- ²⁰ *Юрченко О.* Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті. – Мюнхен, 1971. – С.210.
- ²¹ *Станкевич В.Б.* Воспоминания. 1914–1919. – Берлин, 1920. – С.326.